

VANAPÕHJA KIRJANDUSE TÕLKELOOST JA SELLE TÄHENDUSEST EESTI KULTUURILE

Seoses Eesti germanisti, tõlkija ja luuletaja Rein Sepa hiljuti möödunud 90. sünniaastapäevaga on põhjust mõtiskleda tema pärandi tähenduse üle eesti kultuuri jaoks, aga laiemalt sellestki, milline on siinses kultuuriruumis olnud vanapõhja kirjanduse vastuvõtt ning mida võiks selline tõlkelooline vaatenurk öelda meile kokkuvõttes eestlaste endi kohta.

Vanapõhja kirjanduse retseptsioon on eriti viimase paarikümne aasta jooksul pälvinud märgatavat huvi. 1999. aastal ilmus Jón Karl Helgasoni raamat „Njál-li saaga taas- ja ümberkirjutamine”,¹ mis näitab, kuidas pikima ja tuntuima islandlaste saaga, „Njál-li saaga”, tõlgete või editsioonide avaldamise tingisid mingid kindlad poliitilised või kultuurilised motiivid. Nii juhtus näiteks Teise maailmasõja järgsel Islandil või Victoria ajastu Suurbritannias. Viktoriaanlikust Inglismaast räägib ka Andrew Wawni mahukas teos vanapõhja kirjanduse konstrueerimisest XIX sajandi Suurbritannias.² Ühesõnaga on vana põhja kirjanduse uusaegne retseptsioon kiiresti arenev uurimisharu, mis lisaks juba nimetatutele on köitnud tuntud vanapõhja kirjandus- ja kultuuriloo tegelevate teadlaste tähelepanu.

Samuti pakub see valdkond rohkem kui pelgalt kirjandusloolist huvi. Tead-

mine selle kohta, kuidas neid tekste on (ära) kasutatud ja mis on tinginud eri tahke nende retseptsioonis, muudab võimalikuks eneserefleksiooni saagade ja eddade uurijate, tõlkijate või lugejate. Teadlikkus omaenda vaadete või lähenemisviiside ajaloolisusest laseb vaadata seda kirjandust värske pilguga ning võimaldab juba kinnistunud seisukohtade ümberhindamist.

XIX sajandi ja XX sajandi esimese poole saagauurijatele oli iseloomulik, et nad kaldusid eriti kõrgelt hindama just „realistlikke”, kahe jalaga maa peal seisvaid perekonnasaagasid, mille la-koonilises stiilis kirjeldatud põhisünd-mustikuks on keskaegsete islandi talu-poegade omavahelised konfliktid ja veritasu, mitte aga näiteks kangelasli-kud võitlused lohedega või fantastilised reisirid kaugetele maadele. Nimetatud saagade seast eelistati omakorda neid väheseid, mis olid enam-vähem kaas-aegse romaani mõõtu, nagu „Njál-li saa-ga”,³ „Egilli saaga” või „Laxdæla saaga”. Kahtlemata peegeldab see tollal valitse-nud kirjanduslikku maitset. Ja ehkki tänapäeval on väärtkirjanduse kritee-riumid teised, elab tollane retseptsioon edasi asjaolus, et just nimetatud saaga-sid, mis vanapõhja kirjanduse korpu-sest moodustavad väga väikese osa, kasutatakse jätkuvalt harjumuspärase mõõdupuuna, millega hinnata ülejää-nud vanapõhja proosatekstide väärtust. Samuti sai just nendele saagadele osaks autentsuse ja algupära aupaiste,

¹ J. K. Helgason, *The Re-Writing of Njáls Saga*. Clevedon, Buffalo–Toronto–Sydney: Multilingual Matters Ltd., 1991

² A. Wawn, *The Vikings and the Victorians and Inventing the Old North in 19th Century Britain*. Cambridge–Rochester: D. S. Brewer, 2002.

³ Ilmunud eesti keeles Arvo Alase tõlkes: *Njál-li saaga*. Tallinn: Varrak, 2001.

mis palju enam põhines soovmõtlemisel kui mingitel teaduslikel dateerimis-meetoditel.⁴

Õppides tundma ajaloolisi, poliitilisi või kirjanduslikke kontekste, suudame ehk kokkuvõttes vabaneda oma eelarvamustest. Eriti oluliseks muutub see kultuurivahenduslikes rollides: tõlkija, õppejõu või vanapõhja kirjanduse tutvustajana kas või ajaleheveergudel. Kultuurivahendaja jätab vahendatavale alati märgi.

Vanapõhja kirjandus on valdkond, mis näib eriti kergesti sattuvat mitte-teaduslike või isegi täiesti kirjandusväliste eesmärkide teenistusse. Kunagi, kui kuulasin üliõpilasena esimest vanapõhja kirjanduse kursust, hoiatas õppejõud Kristel Zilmer, et oleksime internetist infot otsides ettevaatlikud, sest seal leidub uskumatult palju rämpsus. Käesoleva aasta 29. aprillil viis sõna „ruunid” juurest esimene link Vikipeediasse, järgmised aga juba ruunimaagiati õpetavatele lehekülgedele või (natsionaalsotsialistliku suunitlusega?) „NSBlogi” postitusse „vanade põhjalarassi maagiliste (paganlike) märkide” kohta. Märksõna „viikingid” alt leiab esimeste vastuste seas viite Edgar V. Saksa kahtlase väärtusega teosele „Eesti viikingid”.⁵ „Edda” ja „saaga” kahjuks sama produktiivsed märksõnad ei ole, küllap osalt seetõttu, et esimene neist on eesti keeles kasutusel nimena, teine aga üldmõistena.

Miks seda rämpsus (ja mõistagi mitte ainult internetis) nii palju leidub? Ilmselt seetõttu, et saagad ja eddad – ja millegipärast eriti ruunid –, olles kauged, vanad ja mõistatuslikud, pakuvad

tänuväärset materjali igasugusele romantilise värvinguga müüdiloomele ja ideologiseeritud tõlgendustele. Esi kohal nende seas on katsed leida vanapõhja kirjandusest toitu kujutelmadele rahvusliku kuldajastu ja muistsete esivanemate vägevuse kohta.

Kuldajastu konstrueerimise⁶ katsed on eriti tavalised neil ajajärkudel, mil on aktuaalne rahvusliku identiteedi loomine või taasloomine. Mitmed rahvuslikud liikumised on taolistel konsolideerimisperiodidel püüdnud vanapõhja kirjanduslikku pärandit kuidagi enda kätte haarata. Vahel lausa sõna otseses mõttes, nagu XVII sajandil, kui taanlaste ja rootslaste patriootlik soov tõendada oma riikide muistset vägevust ajendas keskaegsete islandi käsikirjade kokkukogumist ning esimeste saagaeditsioonide avaldamist. Sarnane igatsus tundma õppida oma rahvuse juuri pani XIX sajandil jõukaid britte reisima Islandile, mille karm loodus ja lihtsad talupoegadest elanikud oleksid nagu otse saagadest välja astunud.

Esmapilgul tundub mittegermaani päritolu eestlaste kuulumine nende kirjanduslike usurpaatorite ritta justkui ebatõenäoline, kuid tegelikult on vanapõhja kirjandusel olnud oma roll ka eesti rahvusliku identiteedi konstrueerimisel. Ilmneb see juba sellestki suurest huvist, mida Eestis tuntakse igasuguse põhjamaise eksootika vastu. Island on stereotüüpselt üks kohti, kuhu reisimisest unistatakse; kui keegi kavatseb Tartu Ülikoolis pakkuda islandi keele kursust, tuleb olla ettevaatlik, et mitte huviliste üliõpilaste laviini alla mattuda.

Sellel kõigel on kolm põhjust. Esimene seisneb selles, et meil puuduvad

⁴ Küsimust „realistlike” saagade traditsioonilisest primaarsusest uurijate seas puudutas põhjalikult oma 29. III 2011 peetud inauguratsiooniloengus Tartu Ülikooli skandinavistika osakonna uus professor Daniel Sävborg. Loeng on jälgitav internetist (<http://www.utv.ee/naita?id=4877>).

⁵ E. V. Saksa, Eesti viikingid. Tallinn: Olion, 2005.

⁶ Käsitlust kuldajastu konstrueerimise kohta Eesti ajalookirjutuses ja konkreetsemalt ka „eesti viikingite” ideest vt K. Kukk, Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel. Magistritöö. Tartu Ülikooli ajaloo osakond, 2005, lk 80–82.

üksikasjalikumad andmed eesti eelkristliku mütoloogia ja religiooni kohta. Jättes kõrvale arheoloogia ning hili-semad kaheldava väärtusega allikad, on meil ainult üksikutest ja eranditult vaenulikest allikatest pärinevad viited paganlikele kommetele ning üks mõis-tatuslik jumalanimi (Tharapita).⁷ Selle materjali vähesusega on eestlastel ras-ke leppida, kuna see tuletab valusalt meelde vana süüdistust ajaloota olekus ja räägiks justkui selle poolt, et sinne ajalugu on tõepoolest alanud alles risti-sõjaga.⁸

Teiseks puudub meil tõeline rahvus-eepos, sest säilinud pole ühtegi autent-set pikka keskaegset värsseepilist teost. Kõik, mis meil on, on hulk XIX sajandil korjatud rahvaluulet, ning sel-lel materjalil põhinev romantiline kunsteepos „Kalevipoeg”.

Oleme unistanud mingist regionaal-est identiteedist, põhjamaisest Eestist, mis ei kuuluks ei vene ega saksa kul-tuurisfääri, vaid Põhjalasse koos kõigi positiivsete konnotatsioonidega, mis selle sõna juurde kuuluvad. Võiks tuua palju näiteid selle kohta, kuidas see ärkamisajast pärit unistus on mõjuta-nud kõikvõimalikke valdkondi eesti kultuuris, alates kirjandusest ja histo-riograafiast ning lõpetades välispoliiti-kaga. Mõned olulisemad fookuspunktid selles enesekuvandis on idee „vanast heast Rootsi ajast” kui eestlaste mui-nasajajärgse vabaduse ja tsivilisatsioo-ni algusest, samuti usk lähedastesse kontaktidesse ja vastastikustesse rüüs-teretkedesse juba viikingiajal (nt tun-tud lood Sigtuna hävitamisest ja Norra kuninga Olaf Tryggvasoni orjapõlvest

⁷ Põhjalikumalt käsitleb seda probleemi nt Tõnno Jonuks oma ööülikooli loengus tee-mal „Eesti mütoloogia muinaspõhjala kon-tekstis” (kättesaadav internetist: http://www.ylikool.ee/et/13/tonno_jonuks).

⁸ Eesti ajaloo erinevate paradigmade kohta lähemalt vt J. U n d u s k, Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mit-mest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 117–118.

Eestis). Eesti rahvusliku liikumise üheks eesmärgiks läbi aegade on olnud anda neile kujutluspiltidele mingi poliitiline sisu.

Kui puudub sobiv kohalik materjal, tuleb seda otsida mujalt. Viktoriaanli-kud džentelmenid käisid Islandil, sest Suurbritannias ei leidunud maastikku, mis oleks pakkunud võrreldavaid ela-musi. Jacob Grimm uuris vanapõhja mütoloogilisi tekste, sest kontinentaal-germaani aladel samalaadseid kirjan-duslikke monumente säilinud ei olnud. Eestlased, kes tahtsid ennast kujutleda oma esiisade kadunud maailma, kuid pidasid „Kalevipoega” ebaautentseks, lugesid selle asemel midagi muud, näi-teks „Kalevalat”. Ja võib-olla veelgi parema meelega lugesid nad „Vanemat Eddat”, sest põhiline häda ei seisne õigupoolest mitte lihtsalt eesti rahvus-liku mütoloogia puudumises, vaid nimelt eesti g e r m a a n i mütoloogia puudumises, mida euroopalikus kon-tekstis märksa madalamalt koteeritav soome-ugri traditsioon kunagi päriselt asendada ei saa.⁹

Rõhutatud huvi, mis eestlastel näib olevat Islandi, viikingite, ruunide ja vanapõhja kirjanduse vastu, on tekki-nud igatsusest ühe tõelise paganliku mütoloogia, ühe tõelise euroopaliku eepose ja põhjamaise Eesti järele. 1970. ja 1980. aastatel võimendas seda veel poliitiline kontekst: stagnatsiooniaegse Eesti NSV lämmatavas atmosfääris oli rahvusliku identiteedi alalhoidmine üks esmatähtsaid küsimusi. Siin män-gis omakorda põhirolli eesti vanapõhja-huvi silmapaistvaim kandja ja sütitaja

⁹ Selle märkuse eest kuulub autori tänu Tõnno Jonuksile. Vt ka Ülo Tedre järele-hüüet Rein Sepale 1995. aastast: „Võib-olla tunduvad eeposed eriti tähtsana ka selle-pärast, et meil oma rahvaepost ju pole. Keerutatagu kuidas tahes, ikka tuleb möön-da, et F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg” on n-ö rahvuseepos. Ja ega palju ei aita ka „Kaleva-la” kuulutamine kõigi läänemeresoomlaste ühiseeposeks” (Keel ja Kirjandus 1995, nr 4, lk 284).

Rein Sepp ning tema 1970. aastal ilmunud „Vanema Edda” tõlge.¹⁰ See raamat tõi vanapõhja kirjanduse eesti kultuuri ja seadis raamid, milles tegelikult siia maani on toimunud selle retseptsoon.

Rein Sepa tõlke lähtetekstiks on Edda vanaislandikeelse teksti editsioon pealkirjaga „Die Edda. Eine sammlung altnordischer götter- und heldenlieder”, toimetanud Hermann Lüning, ilmunud Zürichis 1859. aastal. Tänapäeval pole kardetavasti kedagi, kes seda editsiooni veel ükskõik millisel otstarbel kasutaks, ja vaevalt oli neid kuigi palju 1970. aastatelgi. See raamat oli algselt mõeldud vanapõhja keele õppijatele, sisaldades täieliku sõnastiku ning palju saksakeelseid kommentaare. Et huvilisele lugemist kergemaks teha, on poeemide järjekorda veidi muudetud. Ühesõnaga, Rein Sepa 1972. aastal ilmunud tõlget ei saa pidada filoloogilises mõttes teaduslikuks. Kuid ajastu vajaski pigem mõjuvalt kõnetavat eepost, mitte aga peensustesse laskuvat traktaati, ning vastav oli ka Rein Sepa natuur: pigem luuletaja ja müstiku oma. Tema tõlketööga käis kaasas teatav suuline traditsioon, tema pajatused kunagi Läänemere lääne- ja idakalda maid hõlmanud iidsest ja ühtsest muinaspõhja kultuurist, mille tarkused ja kogemused olevat lisaks islandi eddadele ja saagadele säilinud ka eesti rahvaluules, kohanimes, maastikus ja isegi inimeste iseloomus.¹¹ Rein Sepa

kodust Ipiķis kujunes 1970.–1980. aastatel teatud identiteediloomekeskus, palverännu sihtkoht eesti kultuuriinimestele, kellest paljudele said visionäärist õpetaja seltsis osaks lausa müstilised kogemused. Igatsused tõelise mütoлогия, tõelise eepose ja lummava Põhjala järele kehastusid Ipiķi maastikus ja said lihaks Rein Sepa isikus.

ENSV majanduslikus ja poliitilises stagnatsioonis oli vanapõhja mütoлогия nagu sõõm värsket õhku, mis aitas kinnistada ja tunnetada oma juuri rahvusena, millel on oma ajalugu, oma jumalad ja teatud geograafiline identiteet. Umbes samast ajast leiab paralleelseid, samuti ootamatult laia kõlapinda leidnud müüdiloomelisi nähtusi, nagu näiteks Lennart Meri teosed „Hõbevalge” ja „Hõbevalgem”.

Kokkuvõtteks võib öelda, et vanapõhja kirjanduse tõlkelugu eesti keelde ning selle haakepunktid eesti kultuuriga on teema, mis vajaks pikemat ja põhjalikumat käsitlemist, sh kindlasti võrdlevas perspektiivis. Igasuguse traditsiooniga tuleb arvestada ning tõlkija vanaislandi keelest eesti keelde saab ka ise selle traditsiooni osaks, tahab ta seda või ei. Ja lõpuks on oluline ka see, mida tõlkelugu ütleb meile meie endi unistuste ja püüdluste kohta.

MART KULDKEPP

¹⁰ Vanem Edda. Germaanlaste mütoлогияliste ja kangelaslaulude kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.

¹¹ Rein Sepa ideedest on ülevahtlikult kirjutanud Tarmo Kulmar, vt „Saagade tähtsus ja tähendus Eesti germanisti Rein Sepa ideedemaailmas” (vt <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:21-opus-10791>).